

OSMANLI DEVLETİ'NDE JÖN TÜRK HAREKETİNİN BAŞLAMASI VE ETKİLERİ

*Yrd. Doç. Dr. Durdu Mehmet BURAK**

GİRİŞ

Jön Türkler: Osmanlı Devleti içinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Meşrutî bir temele dayalı bir sistem kurmak, Kanun-i Esasi ilanı ile da serbest seçimlere gitmek ve böylece oluşturulacak meclise, ülke geleceğini teslim etmek gibi fikirlerle yola çıkan, hedef olarak batı örneğini seçen Osmanlı aydınlarının ortak adıdır. Bu isim ilk olarak Mustafa Fazıl Paşa'nın yayınladığı bir arızada kullanılmış ve sonradan Namık Kemal ve Ali Suavi tarafından Yeni Osmanlılar karşılığı olarak benimsenmiştir. Ayrıca, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de bütün ihtilalciler için bu isim kullanılmıştır.

Jön Türk hareketi, Osmanlı tarihinin son kesitinde en önemli sosyal ve siyasal harekettir. Belki de Osmanlı tarihinde böyle bir orijinellik ve tipiklik az rastlanan bir örnektir. Jön Türkler'den İttihat ve Terakki'ye uzanan yolda Osmanlı temelinden sarsılmıştır. Kuruluş ve başlangıç noktaları ile sonuçları farklı neticeler doğuran hareket, hem bir felaket hem de geleceği etkileyen bir kaosa dönüşmüştür.

Tarihimizde Jön Türkler konusu, aydınlanmamış, karanlık yönleriyle hâlâ önemini ve ilgi çekme özelliğini korumaktadır. Jön Türklerin Türk tarihine damgasını vurdukları 1890-1918 yılları arası, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün hızlanıp tamamlandığı bir dönem olmuştur. Bir çöküşün yanında, bir kuruluşun oluşumu-

* Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

nun temel izahları, bu dönem içinde yatmaktadır. Bu bakımdan, adı geçen çöküş ve kuruluşu iyi anlamak için 1890-1918 zaman dilimindeki olayların gerçek anlamda bilinmesi ve izahı gerekmektedir.

Jön Türkler üzerine yazılmış yüzlerce eser mevcuttur. Şu ana kadar altmışın üzerinde incelediğim kaynak eserlerde Jön Türk hareketlerini daha iyi anlayabilmek için dönemin gelişen hadiselerini de inceleme lüzumunu hissettim. Bu bakımdan üzerinde yüzlerce sayfa yazılabilecek Jön Türk dönemi öncesi ve sonrasını kendi anladığım kadarıyla özetlemeye çalıştım.

I- Kanun-i Esasi (I. Meşrutiyet)

Tanzimat döneminde çıkarılan fermanlarla kabul edilen tabii haklar ve yükümlülükler giderek unutulmuş, istibdat devirlerine has keyfi ve takdiri idare tekrar başlamıştır. Padişah Abdülaziz memurları sürgün etme hastalığına tutulmuş, büyük memuriyetler rüşvet karşılığı dağıtılır olmuştur¹.

Yönetimin bu keyfi ve mutlakiyetçi tutumuna, Avrupa ekolünde yetişen bazı aydınlar karşı çıkmaya başladılar; bunlar "Genç Osmanlılar" adı verilen bir grup aydındır. Bu zümre içinde Ali Suavi, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ağah Efendi gibi isimler bulunuyordu. Genç Osmanlılar Avrupa ve İstanbul'da çıkardıkları "Ulum" ve "İbret" gibi gazetelerde insan hakları, eşitlik, hürriyet, adalet, vatan sevgisi, meşrutiyet, meclis sistemi, anayasal sistem vs. gibi konuları işliyorlardı. Bu grubun idare kademelerinde de destekçiler vardı. Bunların başında Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa gibi kişiler bulunuyordu. Ayrıca hürriyet ve meşrutiyet fikirleri küçük ve büyük memurlarla subaylar, mühendishane ve tıbbiye öğrencileri arasında da geniş yankılar buluyordu.

Öte yandan ekonomi de iyice bozulmuştur. Batılı devletler ile ilk borç anlaşması 4 Ağustos 1854 tarihinde yapılmış ki bundan ancak 100 yıl sonra, 25 Mayıs 1954'te kurtulacaktık.

1. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, s. 21-26.

Bu arada siyasî yapı da günden güne kötüleşmekteydi. Rume-
li'de çıkan isyanları (Sırp ve Bulgar İsyanlarını) bastırmak için kuv-
vet kullanan Osmanlı Devleti'ne Avrupalı devletler karşı çıkmaya
başladılar. Bunların amaçları, Osmanlı uyruğundaki gayrimüslimle-
ri korumak bahanesiyle devletin iç işlerine karışmaktı. Esasen onla-
rın gerçek hedefleri imparatorluğun yönetimine doğrudan müdahale
etmek, bu imparatorluğu parçalayıp bölüşmek idi.

Osmanlı Devleti'ne karşı büyük devletlerin uyguladıkları mü-
dahaleci politika yanında büyük devletlerden her türlü yardımı alan
gayrimüslimlerin kendi devletlerini kurmak için çıkardıkları isyan-
lar karşısında Osmanlı ordularının erimeleri, Osmanlı hariciyesinin
başarısız ve hükümetin de aciz kalması, bir kısım aydınlarda, devle-
ti kurtarmak için meşrutiyet rejiminin benimsenmesi görüşünün
yerleşmesine yol açtı².

Bu sırada dış bunalım boyutları büyümekteydi. Ayaklanan Sırp
ve Karadağlıları Osmanlı kuvvetleri Aleksinaç'da hezimete uğratın-
ca duruma Rusya müdahale etti. İngiltere Osmanlı'dan yana bir
ağırlık koymayınca Babıali çaresiz Rus isteklerine boyun eğip mü-
tareke yaptı. İngiltere, Rusların tek başına işleri çözme isteğine tep-
ki gösterdiğinden, Balkan sorunlarının uluslararası bir konferansta
görüşülmesini önerdi³.

Böylece, Osmanlı tebaasındaki Müslüman olmayan unsurlara
tanınacak hak ve imtiyazları incelemek üzere İstanbul'da bir konfe-
rans toplanmasına karar verildi. İşte bu konferansa iştirak eden ya-
abancı devlet mümessillerini tatmin etmek ve gayrimüslim tebaanın
hakları konusunda bu ülkelere garanti vermek için, bir esas teşkilat
kanununun ilanı ve meşrutiyet rejiminin kabulü, Mithat Paşa ve ar-
kadaşları tarafından isabetli bir tedbir olarak kabul edilmiştir.

a. Hazırlanışı

Padişah Abdülaziz'in Mayıs 1876'daki talebe hareketleri son-
rasında kerhen işbaşına getirdiği Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa,

2. B. Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", Ankara, 1942, *Bellefen*, C. 6, S. 21-22, s. 48.

3. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1992, C. 3, s. 153.

Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Devlet Bakanı Mithat Paşa aslında padişaha ve onun istibdat yönetimine karşı ve meşrutiyet taraftarı idiler. Nitekim bu grubun organize hareketi ile 30 Mayıs 1876 da Abdülaziz tahttan zorla indirildi. Yerine V. Murat tahta çıkarıldı. Bu padişahın akli rahatsızlığı vardı ve o da 31 Ağustos'ta tahttan indirilip, yerine meşrutiyeti ilan etme konusunda olumlu görüşleri bulunan II. Abdülhamit tahta çıkarıldı. II. Abdülhamit tahta geçtikten sonra bu görüşünü tahakkuk ettirmek için önce ayak sürdüyse de saltanatın geleceğini düşündüğü için, Kanun-i Esasi'nin hazırlanması konusunda 26 Eylül'de bir Meşveret topladı. 8 Ekim tarihinde de kanunu hazırlama işini Mithat Paşa'nın başkanlığında kurulan bir komisyona tevdi etti. 28 kişiden oluşan bu komisyon, yapılan görüşmeler sonunda kabul edilen metin 23 Aralık 1876 tarihinde yapılan bir törenle ilan edildi. Bu tarihten üç gün önce Mithat Paşa, istifa eden M. Rüştü Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmişti.

Kanun-i Esasi'nin ilanı halk tarafından sevinçle karşılandı, özellikle gayrimüslimler bu gelişmeden memnun idiler. Çok geçmeden padişah ile sadrazam Mithat Paşa arasında yetki paylaşımı konusunda ihtilaflar ortaya çıktı. Yeni sistemden memnun olmayan kesimler de bu anlaşmazlıkları körüklüyorlardı.

Anayasa'nın yapıcıları kısa sürede tasfiye edildiler. Mithat Paşa önce görevinden azledildi. Ardından yargılanarak idama mahkum edildi; cezası müebbet hapse çevrilerek Taif'e sürgüne gönderildi.

İlk Osmanlı parlamentosu 19 Mart 1877 günü açıldı. Meclis-i Umumi'nin ikinci toplantısı 13 Aralık 1877- 14 Şubat 1878 tarihleri arasında yapıldı. Meclisin eleştirici ve denetleyici tutumu padişahı oldukça tedirgin etti. Bu sırada Rus orduları da Yeşilköy'e kadar yaklaşmışlardı. Abdülhamit muhtemel bir darbeden korkuyordu ve olağanüstü durumu bahane ederek Kanun-i Esasi'nin 7. maddesine dayanıp meclisi tatil etti.

Böylece tatile sokulan ve bir daha toplantıya çağrılmayan Meclis-i Umumi'nin ortadan kalkmasından sonra Kanun-i Esasi, huku-

ken değilse bile fiilen hükümsüz duruma düştü. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, Abdülhamit'in 30 yıl sürecek mutlakiyetçi yönetimine sahne olacaktır.

Sultan II. Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan'ı kapatıp, Kanun-i Esasi'yi rafa kaldırması, Meşrutiyet taraftarı Yeni Osmanlılar ve onları destekleyen İngilizlerin düşmanlığını üzerine çekmişti. Yeni Osmanlı-İngiliz işbirliği, ilk fırsatta Sultan'ı iktidardan uzaklaştırarak yerine hastalıktan kurtulduğu ileri sürülen V. Murat'ı yeniden getirmek istiyordu. Bu uğurda Aziz Bey-Skalyeri Komitesi ve Ali Suavi Bey tarafından iki ihtilâl girişiminde bulunulmuş, fakat başarılı olunamamıştı. Bu olaylar, II. Abdülhamit'i İngilizlere iyice düşman etmişti. Ayrıca, İngilizlerin Berlin Antlaşması'nın arefesinde sultana baskı yaparak Kıbrıs'a yerleşmeleri, adı geçen antlaşmayı müteakip Ermenilerle ilgili ıslahatların şampiyonu kesilmeleri, 1881'de Mısır'ı işgalleri daha da artmıştı⁴.

Fransa'nın 1870'te Almanya'ya yenilmesi ve ondan intikam almak uğrunda Türkiye'nin ezeli düşmanı Rusya'ya yaklaşması, politikasının Türkiye aleyhine değişmesine başlangıç teşkil ediyordu. 1882'de Tunus'un işgali Fransa ile sultanın arasındaki gerginliği tırmandıyordu.

Bu gelişmeler karşısında II. Abdülhamit'in Almanya'ya yaklaştığını, bunun ilk belirtisi olarak, Osmanlı ordusunu ıslah için 1883'te Almanya'dan ilk askerî heyeti getirttiğini görüyoruz. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1888'de Türkiye'yi ziyareti, Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi ve 1890'da Türk-Alman Ticaret Antlaşması Sultan Abdülhamit'in Almanya'ya yaklaştığını açık olarak gösteriyordu. Almanya'nın gittikçe güçlenmesi, İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etmişti. Hele İngiltere, Sultan'ın Almanya'ya yaklaşmasından büsbütün rahatsız olmuş, onu güç durumlarına düşürmek için 1890'lı yıllarda Doğu Anadolu'da Ermeni isyanlarını başlatmış, Türkiye'yi paylaşmak ve sultanı devirmek için Rus çarına bile teklifte bulunmuştu. Bu sırada Rusya, Türki-

4. Süleyman Kocabaş, *Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 29.

ye'nin birinci düşmanı olmaktan çıkmış, onun yerini İngiltere almıştı⁵.

II. Abdülhamit'in 1878'de Meclis'i Mebusan'ı kapattığı günden beri dağınık olan Jön Türk hareketinin birden bire derlenip toparlanmaya ve teşkilatlanmaya başladığı görüldü. "Jön Türklük ne idi? Tarih devrelerini sıkı bir dikkatle tasnif etmek isteyen bir tarihçiye göre: Berlin Muahedesi'nin yaralarını kapattıktan sonra, kendine göre bir siyaset tutan ve bir idare usulü kuran Sultan Abdülhamit-i Sâni'ye karşı İstanbul'un yüksek mekteplerinde ve sonra Paris'te bir zümre tarafından girişilmiş muhalefet idi⁶." Şimdi, meşrutiyeti yeniden yürürlüğe koymak uğrunda Sultan II. Abdülhamit'le mücadelede Yeni Osmanlıların yerini, onların uzantıları olan "Jön Türkler" alıyorlardı. Kendilerine Batı'da Fransızca tâbirle "Jeune-Tures", Türkçe'ye uyarlanması ile "Jön Türkler" denilen bunların bu unvanı, "1830 tarihine doğru Fransa'da Jeune-France, İtalya'da Jeune-Italie, Almanya'da Jeune-Allemange, İngiltere'de Jeune-Angleterre adı altında politika ve edebiyatta ifrat taraftarı bazı gençlerin teşkil ettikleri gizli cemiyetlerin unvanını taklit ederek alındığı anlaşılıyor"⁷. Sonunda, Jön Türklerin büyük bir kısmını içinde toplayacak olan İttihat ve Terakki cemiyeti 19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve özellikle Genç Osmanlıların 'Yeni Osmanlılar' çizgisinde bir uzantıdan ibaretti. İttihatçılar da Genç Osmanlılar gibi yalnızca İmparatorluğun nasıl kurtulacağı sorunu ile ilgilenmişlerdi. Temelde Jön Türkler, 1860-1870 yıllarında Genç Osmanlıların getirdikleri çözüm yolundan başka bir yol bulmuş değillerdi. Bu da, Meşrutî bir hükümet kurarak Padişah'ın yetkisini kısıtlamak ve azınlıklara kanun önünde eşitlik tanıyarak, onların isteklerini yerine getirmekti⁸.

5. Kocabaş, a.g.e., s. 30.

6. Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim Siyasî ve Edebî Hatıralarım**, Baha Matbaası, 1973, s. 202.

7. İhsan Sungu, **Tanzimat ve Yeni Osmanlılar**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940. (Tanzimat I. Anma Kitabı'ndan ayrı basım), s. 1.

8. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Sander Yayınları, İstanbul, 1971, s. 37-38.

II- Meşrutiyetin İlanından Önceki Gelişmeler

II. Meşrutiyet'in doğumunu hazırlayan ana etken, Abdülhamit rejimine karşı yürütülen muhalefettir. Aslında bu baskıcı yönetim kendi kendini ve devleti ayakta tutabilmek için "kurumsal modernleşme"ye önem vermiş, askerî ve sivil eğitim alanında bir takım girişimlerde bulunmak zorunda kalmıştı. İşte gerek bu kurumlarda ve gerekse aydınlar arasında giderek birtakım ilerici fikirler filizlenmeye başladı.

a. İttihad-ı Osmani

Sultan II. Abdülhamit'e muhalefet olarak doğan ilk Jön Türk teşkilâtının adı "İttihad-ı Osmaniye Cemiyeti" olmuştu. Bu girişim, tam bir teşkilât özelliği taşıyamamasına rağmen, Jön Türklerin teşkilâtlanmasına bir başlangıç olarak değerlendirilmiştir. Temmuz 1908 Jön Türk İhtilâli'nin tarihini yazan Cevri'ye göre, "Sultan'ın zulmüne karşı hareket ancak Mekteb-i li talebeleri (Üniversite talebeleri) arasından çıkabilirdi. Bu uğurda ilk teşebbüs, Mekteb-i Askeriye'de vücut bulmuştu. Burada tahsil gören beş talebe, 1889 yılından beri hükümetin suistimallerini, halkın istibdat ve mezâlim altında inlediğini görmüşler, hissetmişlerdir. Hükümet-i İstibdadiye'yi teşkil eden heyete karşı, Konyalı Hikmet Emin, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Ohrili İbrahim Etem (Temo), Arapkirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit ismini taşıyan bu beş arkadaş 1890'da birkaç sene sonra "İttihat ve Terakki" ismini alan "İttihad-ı Osmani Cemiyeti"nin temelini attılar⁹.

İbrahim Temo, İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ni kuran beş kişinin lideri durumundaydı. Cemiyetin gizlilik esasları Masonluk'taki gizlilik geleneklerine benziyordu. İbrahim Temo, Brindizi ve Napoli'de bulunmuş, Farmason localarını ziyaret ederek, İtalyan Masonları Teşkilâtı tarihi ve bunların örgütlenme biçimleri üzerine geniş bilgi toplamıştı¹⁰. Temo, tatil aylarında Arnavutluk'a vapurla gidip

9. Cevri, *İnkılâp Ne için ve Nasıl Oldu?* Matbaa-i İc̄tihat, İstanbul, 1909, s. 26-27.

10. Yuriy Asatovic Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev.: M. Beyhan-A. Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 175.

gelirken birkaç defa İtalya'ya uğramış, Napoli'de bir Karborani Kulübü'nü gezmiş ve Brindizi'deki mason locasına kaydedilmiştir.

b. Jön Türkler

Abdülhamit'in hürriyetleri birer birer yok edip 1877'den sonra Kanun-i Esasi'yi de yürürlükten kaldırması üzerine önce imparatorluk sınırları içinde, sonraları dış memleketlerde gizli cemiyetler kuruldu; zamanla bunlar Jön Türkler adıyla tanındı. İbrahim Temo'nun başkanlığını yaptığı bu cemiyetin başlıca maksatları 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koydurtmaktı. İbrahim Temo'nun kurduğu gizli bir derneği örnek alarak Ahmet Rıza Bey, Paris'te 1889 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu¹¹.

Ahmet Rıza Bey'in cemiyeti 1906'da Selanik'te subay ve devlet memurlarından bir grubun kurmuş olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşerek kuvvetlendi. Bu birleşmeyi hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar destekliyordu. Hıristiyan azınlıklar kurulacak meşruti idare sayesinde millî bağımsızlıklarını kazanmak ümidi ile İttihat ve Terakki'yi destekliyorlardı. 1908 hareketi arefesinde bütün Jön Türk kurumları iki amaç üzerinde birleşmiş oluyorlardı: Sultan Abdülhamit'in zorba kurallarını frenlemek, Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumaktı¹². Bu amaç 23 Temmuz 1908'de kısmen de olsa Sultan Abdülhamit tarafından gerçekleştirildi. Bu tarih İkinci Meşrutiyet'in başlangıcını gösterir¹³.

Aydınlar nihayet sultanı saf dışı etmişlerdi ve ordu, sadece askerî ve teknik alanda değil, fakat siyasî alandaki ıslahat hamlesinde de kendini göstermeye başlamıştı. İktidarı ele geçiren bu aydınlar zümresi Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılın sonlarında meydana gelmeye başlayan alt-orta sınıftan gelme idi. Genç

11. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 35-36.

12. Roderic H. Davison, *A Short History of Turkey*, The Eothen Press, England, 1981, s. 110.

13. Davison, a.g.e., s. 112.

Türklerin en meşhurlarından Talat Paşa mütevazı bir aileden gelme bir posta memuru idi¹⁴.

1895'ten sonra Jön Türk hareketi içinde bazı gruplar oluştu. Bunların başında Ahmet Rıza Bey ve 1895 yılında Londra'da çıkartmaya başladığı "Meşveret" gazetesi gelir. Osmanlılık kavramının geliştirilmesi, eğitime öncelik verilmesi, hukuk karmaşıklığının giderilmesi konularına ağırlık verilmiş, Batı'nın emperyalist eğilimlerine dikkat çekmiş, son zamanlarda askerî elit gücün sivil hayata da önderlik yapmasını savunmuşlardır. Bu çizgi "halka rağmen, halk için" görünümündedir¹⁵.

Diğer bir grup, tarihçi Murat Bey ve 1896'da Mısır'da çıkartmaya başladığı "Mizan" gazetesidir. Reformların yapılabilmesi için Avrupa'nın yardımının istenmesini, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin yeterli çözüm olmayacağını, parlamento kurumuna gerek olmadığını, elit kişilerden ibaret bir meclis, Meşveret'in yararlı olacağını, halkın eğitilinceye kadar yönetime etkin bir şekilde katılamayacağını savunmuşlardır.

Bir diğer Jön Türk grubu Abdullah Cevdet'tir. 1904 yılında Cenevre'de çıkardığı "İçtihat" isimli dergi ki cumhuriyet döneminde bile yayınlanmaya devam etmiştir. Bu dergi batı kültürü ve laik toplum lehine, anti-monarşist ve radikal bir çerçevede yayın yapmıştır.

Başka bir grup ta Osmanlı Gazetesi'ni çıkaran muhaliflerdir. Gazetelerinde ihtilâl, batı emperyalizmi, laiklik, padişaha sert eleştiriler gibi konuları işlemişlerdir.

Jön Türk hareketi içinde, etkileri günümüze kadar gelen en önemli grup Prens Sabahattin'in düşünceleridir. Abdülhamit'in kız kardeşiyle evli Damat Mahmut Paşa'nın oğlu olan Prens Sabahattin, imparatorlukta ademi merkeziyetçi bir idare kurup ferdi teşebbüsü teşvik etmek ve aydınların devlet memuriyeti yerine verimli işlere girmesini sağlamak suretiyle imparatorluk yapısını baştan aşağı de-

14. Karpat, a.g.e., s. 38.

15. Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara, 1995, s. 41.

ğıştırmeyi tasarlıyordu¹⁶. Bu itibarla bütün etnik grupların bu saltçı düzene karşı savaşmalarını istiyordu.

Bu dağınık "Jön Türk" hareketini bir merkezde toplamak ve müşterek bir program çizmek amacıyla 4 Şubat 1902 günü Paris'te bir toplantı yapıldı. Abdülhamit'i devirmek için yapılacak ihtilâle ordunun katılıp katılmaması ve yabancı desteği sağlanıp sağlanmaması konusunda temel düşünce ayrılıkları, bu toplantıda iki ana grubun oluşmasına yol açtı. Prens Sabahattin'in iş başında olduğu grup, ordu ve dış yardımın ihtilâle müdahalesini istiyorlardı. Bunlara "Müdahaleci Grup" adı verildi¹⁷. Bunlar ana teşkilattan ayrılarak "Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti"ni kurdular. Ahmet Rıza Bey'in başında bulunduğu ve aykırı görüşü savunan grup ise cemiyetin adını "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" şeklinde değiştirdi. Bundan böyle Jön Türklerin en ileri gelen teşekkülü oldu.

c. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

1906 Eylül'ünde Selanik'te çoğunluğu 3. Ordu subaylarından oluşan 10 kişi tarafından kurulan bir cemiyettir. Cemiyet silahlı kuvvetler çevresinde hızla yayılmış, asker ve sivil üyeleri artmış, gizli ve ihtilâlcî bir güç olmuştur. Paris'tekiler ülke içinde oluşan bu cemiyetin gelişmesine seyirci kalmışlar ve bir müddet sonra onunla ilgilenme gereğini duymuşlardır¹⁸.

1908'deki devrimin asıl gerçekleştiricisi bu cemiyetin kadroları olacaktır. Genel ve ortak özelliği, çoğunlukla Türk, genç asker ya da mülki memur ve "mektepli" olmalarıdır. İdeolojileri ise liberal, reformist ve ulusçu yönleriyle klasik burjuva nitelikler gösteriyordu¹⁹.

d. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti

Ahmet Rıza Bey'in Avrupa'da başını çektiği Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Makedonya'da örgütlenmiş bulunan Osmanlı

16. Karpat, a.g.e., s. 23.

17. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995. s. 64.

18. Tunaya, a.g.e., s. 24.

19. Yalçın, a.g.e., s. 127.

Hürriyet Cemiyeti 1907 yılında "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" adı altında birleştiler.

III- Meşrutiyet'in Hazırlanışı ve İlanı

20. Yüzyılın başlarında Osmanlı aydınlarına meşrutiyetin yeniden ilanı konusunda cesaret ve teşvik sağlayan iki olay vardır. Birincisi, 1905 yılında Uzak Doğu'da Rusya'nın Japonya'ya yenilmesidir. Bir Asya Devleti olan meşrutiyetle yönetilen Japonya'nın bir batılı devleti yenmesi, meşrutî bir idare sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun da aynı başarıyı gösterebileceği umudunu Osmanlı aydınlarında yaratmıştır. Diğer olay, İran'daki meşrutiyet hareketidir. Bu ise; Müslüman bir ülkede halkın, hükümdarından anayasal bir belge koparabildiğinin ve Kur'an'ın anayasal bir rejime engel olmadığına göstergesi olmuştur.

Jön Türk hareketinin ikinci kongresi 29 Aralık 1907'de Paris'te toplandı. Yirmi oturum süren kongre sonunda üç noktada anlaşma sağlandı: Padişahı tahttan feragate zorlamak, tüm Osmanlılar için eşitlik ve özgürlük temeline dayalı bir parlamento kurmak, bu amaçlara ulaşıcı yol ve politikaları tespit için sürekli bir komite kurmak²⁰. Bu maksatla, genel ayaklanma, silahlı ve silahsız direnme eylemleri, vergi ödememe, ordu içinde örgütlenme gibi eylemler yapılmasına karar alındı.

Bu kararlar doğrultusunda özellikle Makedonya'da eylemler başlatıldı. Rumeli'yi saran toplantı ve mitinglerde halk meşrutiyet isteğini haykırıyor, Yıldız Sarayı'na bu doğrultuda yüzlerce telgraf çekiliyordu. 1908 Temmuz'una gelindiğinde İttihat ve Terakki, Rumeli'de büyük bir çoğunluğa sahip konuma gelmişti.

Meşrutiyet isteği Anadolu'da da kendini belli eylemlerle göstermiştir. 1906'da Kastamonu'da halk, belediye seçimlerini boykot etmiştir. 1907'de Erzurum'da "Can Verir" adlı tüccar örgütü, bölge yöneticilerinin değiştirilmesi ve ağır vergilerin kaldırılması için kitlesel eylemleri yapmışlardır²¹.

20. Çavdar, a.g.e., s. 87.

21. Tunaya, a.g.e., s. 23.

Bardağı taşıran son damla "Reval Buluşması" dır. 9 Haziran 1908'de Finlandiya Körfezi'ndeki Reval Limanı'nda İngiltere Kralı ile Rus çarı bir araya geldiler. Yaptıkları görüşmeden sızan sonuçlara göre, Osmanlı toprakları yeniden paylaşılacak, Rumeli parçalanacak, padişah ise ordularını göndermeyerek bu duruma boyun eğecekti²². İttihat ve Terakki açısından bu, asla kabul edilemez bir durumdu.

Bu bulanık hava içinde 3 Temmuz 1908 günü Kolağası (yüzbaşı) Niyazi Bey, askerleri ve sivil fedailerden oluşan 400 kişilik grubuyla Resne'de dağa çıktı. Anayasa ilan edilmedikçe dağdan inmeyeceğini bildirdi. Makedonya'daki askeri birliklerin da sarayı dinlememesi ve saraydan yollanan askerî birliklerin başarısızlığı, halka güven verdi. 20 Temmuz'da Manastır'lı Müslüman halk meşrutiyet istediklerini söyleyerek ayaklandı. Aynı gün binbaşı Enver Bey, Niyazi Bey'e katıldı²³. Makedonya'da artık sarayın sözü geçmiyordu. Bu arada saraya, Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanı ve bir millet meclisinin toplanmasını isteyen yüzlerce telgraf geliyordu. Nihayet 23 Temmuz 1908 günü, Manastır'da Binbaşı Vehip Bey, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'i ilan ettiğini bildirdi. Bu gelişmeler karşısında çaresiz kalan Abdülhamit 24 Temmuz 1908 günü Kanun-i Esasi'yi (Anayasa'yı) tekrar yürürlüğe koyarak- bu anlama gelen Meclis-i Vükela mazbatasını onaylayarak- Meşrutiyet'i resmen ilan etti. Böylece Abdülhamit'in 30 yıl süren istibdat rejimi sona ermiş oluyordu²⁴.

1. Meşrutiyet'in Kapsamı ve Niteliği

II. Meşrutiyet, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasıdır. Yani oniki bölüm ve 119 maddeden ibaret 1876 Anayasa'sı yeniden işlerlik kazanmıştır. Ancak II. Meşrutiyet, bir saray darbesi veya toplumun üst tabakalarının bir eseri olmayıp, geniş bir toplumsal tabana oturan, kadro ve kitle dayanaklarını (askerler, aydınlar,

22. Tunaya, a.g.e., s. 27.

23. Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki 1896-1909**, Tünav Ofset Tesisleri, İstanbul, 1982, s. 258.

24. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **II. Meşrutiyet'in Ne şekilde İlan Edildiğine Dair Vesikalar**, TTK. Yayınları, Ankara, 1966 (Bellekten'den ayrı basım), s. 106.

serbest meslek sahipleri, tüccar vb. gibi) orta sınıflarda bulunan bir harekettir.

Öte yandan II. Meşrutiyet, köklü ve uzun birikimlere dayanan bir hareket olması kadar, kansız ve barışçı bir şekilde gerçekleşmiş olmasıyla da dikkati çeker. Baskıcı yönetimden meşrutiyete geçiş bir uzlaşmayla olabilmıştır. Padişah meşrutiyete rıza göstermekte, karşısındaki güçler de onun tahtta kalmasını kabullenmektedir.

Bu hareket, imparatorluktaki Türk ve Türk olmayan unsurların demokratik ve liberal bir anlaşma zemini içinde giriştikleri ilk ve son harekettir. Ön plandaki ideoloji "Osmanlıcılık" tır. İmparatorluğu dış müdahalelerden koruma ve bütünlüğü sürdürme güdüsü içinde, hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet ilkelerine dayanan bir meşruluk anlayışı egemendir²⁵.

2. Uygulama

Abdülhamit II. Meşrutiyet'i ilan ettiği gün Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasına karar verildiğini de bir "İrade-i Seniye" ile açıklamıştı. 1 Ağustos günü de çıkarttığı bir Hatt-ı Hümayun ile "Kanun-i Esasi'nin anayasal çerçevesini" çizmiştir. Bu arada İttihat ve Terakki'nin isteği doğrultusunda kabine değişikliği- özellikle harbiye ve Bahriye Nazırları- yapılmış. Sait Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Eylül ayında Liberal ağırlıklı "Osmanlı Ahrar Fırkası" kuruldu. İttihat ve Terakki ise hâlâ "Cemiyet" statüsünde, merkezi Selanik'te ancak en etkili siyasî güç durumundadır.

a. Seçimlerin Yapılması ve Meclis-i Mebusan'ın Açılışı:

Yeni Meşrutiyet'in ilk seçimleri I. Meşrutiyet döneminde çıkartılan bir seçim kanununun 30 yıl sonra padişahça onanmasından sonra ve bu geçici kanun çerçevesinde yapılacaktı. İttihat ve Terakki bir siyasal parti olmamasına rağmen en örgütlü, en popüler ve ordu desteğine sahip tek güç olduğundan seçimlerde başrolü oynadı. Seçimlere bu cemiyetin desteklediği adaylar ile Osmanlı Ahrar Fırkası ve az sayıda bağımsız aday katıldı.

25. Karpat, a.g.e., s. 42.

Seçimler 1908 yılı Kasım sonu ile Aralık başında yapıldı. 285 kişilik mecliste İttihat ve Terakki 160 Türk ve Arap milletvekilinin meclise girmesini sağlayıp çoğunluğu ele geçirdi. Mecliste ayrıca 27 Arnavut, 26 Rum, 14 ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi milletvekili bulunuyordu²⁶. Muhalif "Ahrar" partisi meclise sadece 1 üye gönderebilmişti.

Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 günü Padişah'ın bir nutkuy-la açıldı. Meclis Başkanlığı'na İttihatçı Ahmet Rıza Bey getirildi. Gerçi "İttihat ve Terakki" kendisini hâlâ, "Cemiyet" olarak nitelendiriyordu ama, cemiyetin gizli merkez komitesi bütün siyasi faaliyetleri kontrol ediyordu. Bununla beraber Meclis'te çoğunluğa sahip olmasına rağmen, hükümet içerisinde bir temsilcisi yoktu. Zamanla İttihatçılar ile Sadrazam Kamil Paşa'nın arası açıldı. Kamil Paşa seçimlerde Ahrar Partisi'nden aday olmuş, ama kazanamamıştı. Paşa'nın İttihatçıları devlet işlerinden ve orduyu da politikadan uzaklaştırmak amacıyla yaptığı tasarruflar üzerine, bazı vekiller istifa ettiler, İttihatçı basın da kendisine karşı muhalefete başladı. Bir grup mebus, sadrazamı hesap vermek üzere meclise çağırdılar, gelmeyince de 13/14 Şubat 1909 günü, 8'e karşı 198 oyla kendisine güvensizlik oyu verdiler. Hükümet istifa etti, padişah Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadrazamlığa atadı.

Öte yandan, cemiyetin tahakküm ve gizliliğin yanı sıra cemiyet üyelerinin kötü hareketlerinin sebep olduğu tenkitler karşısında cemiyet, çoğunlukla kendi saflarından ayrılmış olanların kurmuş oldukları muhalif partileri yok etmeye kalkıştı. İttihat ve Terakki ile muhalifleri arasındaki gerginlik giderek arttı.

b. 31 Mart Olayı, Hareket Ordusu ve Abdülhamit'in Sonu

Kamil Paşa Hükümetinin güvensizlik oyu aldığı 13 Şubat 1909 ile "31 Mart Olayı" diye bilinen ayaklanmanın başladığı tarih olan 13 Nisan arasında sadece iki ay vardır. Bu süre içerisinde İttihat ve Terakki ve Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne yönelik muhalefet doruğa çıkmıştır. Muhalefetin başını İttihat Terakki dışında kalan

26. B. Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", Ankara 1942, *Belleten*, C. 6, S. 21-22, s. 49.

Prens Sabahattin ve Mizancı Murat çekmektedirler. Ayrıca batılılaşma çabalarına karşı çıkan tutucu ve dinci gruplar, ayrılıkçı politika izleyen (Ermeni, Rum, Bulgar ve Arap) azınlıklar da yönetime olan muhalefetlerini sertleştirmektedirler. Batılı devletler ise İstanbul'da genç ve atılgan bir yönetimden ziyade Kamil Paşa da somutlaşan yoğun ve güçsüz bir hükümet arzu etmektedirler²⁷.

Ayaklanmayı başlatan olay, 6 Nisan günü muhalif gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesidir. Olaydan İttihat ve Terakki sorumlu tutuldu. 13 Nisan 1909 günü (31 Mart 1325) İstanbul'daki Avcı taburlarının askerleri "şeriat isteriz" sloganıyla ayaklandılar; aralarında bakan, mebus ve subayların bulunduğu birçok kişiyi öldürdüler. İsyancıların başını Derviş Vahdeti ile Volkan Gazetesi çekiyordu. Askerlerin istekleri doğrultusunda Padişah, Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadrazamlıktan alıp yerine Tevfik Paşa'yı getirdi; Harbiye nazırı ile 1. Ordu Kumandanı da değiştirildi²⁸.

Ayaklanmaya tepki İttihat Terakki'den geldi. Önce Sadarete çekilen protesto telgrafları ile olay kınandı. Bu arada Mahmut Şevket Paşa komutasında, isyanı bastırmak için Selanik'te toplanan hareket ordusu, İstanbul'a yürümeye başladı. 19 Nisan'da Yeşilköy'e ulaşan ordunun baskısıyla 22 Nisan'da Heyet-i Ayan ile Heyet-i Mebusan burada toplantıya çağırıldı. Hareket ordusu 24 Nisan'da İstanbul'a girdi ve ayaklanmayı bastırdı.

27 Nisan günü Meclis-i Mebusan toplandı. Yapılan görüşmeler sonunda Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve yerine (V. Mehmet unvanıyla) Reşat Efendi'nin geçirilmesine oybirliğiyle karar verildi. Abdülhamit Selanik'e gönderildi, sıkıyönetim ilan edildi. Hüseyin Hilmi Paşa yeniden sadrazamlığa getirildi, kurulan kabineye İttihat ve Terakki'den birçok üye alındı.

c. 1909 Anayasa Değişikliği

Ayaklanmanın bastırılmasından ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra yeniden toplanan "Meclis-i Umumi" yoğun bir

27. Çavdar, a.g.e., s. 106-109.

28. Süleyman Kocabaş, *Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 219-20.

yasama faaliyetine girdi. Toplantı, basın, çalışma hayatı ve devletin harcamalarına yönelik pek çok yasa çıkartıldı. Mahkemeler doğrudan Adliye Nezareti'ne bağlandı; bunlar, "hukuku laikleştirme" ve "yargı birliği" yaratılması yönünde önemli adımlardır.

Bu meclisin önemli fonksiyonu, 1876 Anayasası'nda meydana getirdiği değişikliktir. 8 Ağustos 1909 tarihinde çıkartılan bir kanun ile, 1876 Anayasası'nın 21 maddesi değiştirilmiş, bir madde kaldırılmış, 3 yeni madde eklenmiştir. Değişiklikler esas itibariyle devlet aygıtının yeniden düzenlenmesine ve kişi hak ve özgürlüklerine yöneliktir.

1909 değişikliğinin en büyük katkısı, monarşinin gerçekten sınırlandırılmış olmasıdır. Padişah Anayasaya bağlılık yemini edecek, sadrazam ve şeyhülislâmı atayabilecek, vekilleri ise sadrazam seçecek, padişah usulen onaylayacaktır. Bakanlar kurulu padişaha değil meclis önünde sorumlu olacak, padişahın yetkilerini ancak sadrazam ve ilgili bakanın girişim ve imzasıyla kullanabilecektir. Yani yürütme yetkisi artık demokratik yapılı bir bakanlar kuruluna kaymaktadır. Ayrıca padişahın yetkileri yasama lehine de sınırlandırılmıştır. Özellikle bazı antlaşmaların imzasında Meclis-i Umumi'nin tasdik şartı getirilmiştir. Ayan ve Mebusan izin almadan yasa önerme hakkına sahip kılınmış, yasa önerilerinin tasarılaştırılmasında Şuray-ı Devlet'e danışma şartı kaldırılmıştır.

Padişahın mutlak veto yetkisi taliki veto yetkisine çevrilmiş, Heyet-i Ayan görüşmelerinin açık olarak yapılması esası getirilmiştir. Meclisi fesih yetkisi tek başına padişaha verilmemiştir. Bu değişiklikler, klasik parlamenter hükümet sisteminin Anayasa hukukuna girmesi demektir.

Kişi hak ve özgürlükleri açısından getirilen değişiklikler de demokratikleşme yönündedir. Hem cezalandırmalar hem de tutuklamalar bakımından "yasaya uygunluk" koşulu getirilmiştir. Ünlü 113. madde (padişaha tanınan "sürgüne yollama" yetkisi) metinden çıkarılmıştır. "Düşünce özgürlüğü" kavramı yoktur, ama basın özgürlüğü öngörülmüştür. Toplantı ve dernek kurma hakları sağlan-

mış; ülke bütünlüğüne ve meşrutî yönetime karşı ve ayrıcalığı savunan cemiyetler yasaklanmıştır.

d. Diğer Gelişmeler

i) Kurulan Partiler ve Cemiyetler

II. Meşrutiyet'in ilanında çok büyük rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908-1913 yılları arasında hükümetleri kontrol eden egemen bir güçtür. 1913 yılında kendini "siyasî fırka" olarak ilan etmiştir. Bu tarihte başlayan tek parti iktidarını 1. Dünya Savaşı'nın bitimine (1918) kadar sürdürmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki dışında ve ona muhalif birçok fırka ve cemiyetler kurulmuştur. Bunlar; Fedakaran-ı Millet Cemiyeti (kuruluşu Ağustos 1908), Osmanlı Ahrar Fırkası (14 Eylül 1908), Osmanlı Demokrat Fırkası (6 Şubat 1909), İttihad-ı Muhammedi Fırkası (5 Nisan 1909), Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Kasım 1909), Islahat-ı Esasiye Osmaniye Fırkası (1909 yıl sonu), Ahali Fırkası (21 Şubat 1910), Osmanlı Sosyalist Fırkası (1910) gibi kuruluşlar olup, İttihat ve Terakki'den ayrılan mebuslar ya da etnik grupların mebuslarınca meydana getirilmişler, ancak etkin bir muhalefet oluşturamamışlardır. Bunlardan sadece Ahrar Fırkası, 1908 seçimlerinde meclise 1 mebus sokabilmiştir²⁹.

1911 yılında Meşrutiyet bir dönemeçtir. 21 Kasım 1911 de, çılganmış muhalefetin temsilcisi olarak "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" kurulmuştur. Parti başlangıçta 70 kadar mebusu etrafında toplamış, 20 gün sonra İstanbul'da yapılan ara seçimi de bir oy farkla kazanmıştır.

Parti niteliği olmamasına rağmen kuvvetli bir muhalefet grubu olarak ortaya çıkan ve Temmuz 1912 de hükümeti istifaya zorlayan "Halaskar Zabitan Grubu"nu da burada zikretmek gerekmektedir. Bunun, aynı zamanda; İttihatçıların dayandığı bir kurum olan "Ordu" da ortaya çıkması önemli sonuçtur. 1913 yılında kurulmuş olan Millî Meşrutiyet Fırkası ise olayların anaforu içinde kaybolmuştur.

29. Tunaya, a.g.e., s. 13.

1913 yılında başlayan tek parti rejimi Harb-i Umumi yenilgisi ile kapanacak, 1-5 Kasım 1918 Kasım tarihlerinde son kongresini yapan İttihat ve Terakki, "Teceddüt Fırkası"na dönüştüğünü ilan edecek, liderleri (Talat, Enver ve Cemal Paşa'lar) arkadaşlarıyla Avrupa'ya kaçacaklardır³⁰.

II. Meşrutiyet döneminde değişik siyasal roller üstlenen birçok cemiyetler de kurulmuştur. Sayıları pek fazla olmakla birlikte bunların başında "Mason Locaları" ile İttihat ve Terakki'nin millîyetçi çizgisine paralel olarak kurulan "Türk Ocağı" gelir. Ayrıca özellikle Rumeli, Doğu Anadolu ve Arap ülkelerinde kurulan "ayrılıkçı cemiyetler" bağımsızlık amaçlarını elde edebilmek için terör yöntemlerine başvurmuşlar, isyancı hareketleri beslemişler, İmparatorluğun son on yılı hukukî ve fiili çatışmasıyla geçmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın mağlubu Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın galibi batılı devletlerle 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden Osmanlı saltanatının kaldırıldığı tarihe (1 Kasım 1922) kadar geçen bunalımlı döneme "Mütareke Ortamı" adı verilir. Bu dönem biten bir İmparatorlukla, doğmakta olan yeni ve millî bir devlet arasındaki ilişkiler açısından yakın tarihimizin en ilginç devresidir.

Bu dönem millîyetçi eylemlerle, himaye ve manda sorunlarının birbiriyle çatıştığı bir siyasal kutuplaşma dönemidir. Siyasî nitelikli fırka ve cemiyetlerin sayısı hayli kabarıktır. İstanbul Hükümeti yabancı devletlerin de etkisiyle, cemiyet hürriyetini geniş çapta sınırlamıştır.

Savaştaki yenilginin tek sorumlusu olarak İttihat ve Terakki Fırkası görülmekte, bu partinin ezeli düşmanı ve siyasal kutuplaşmanın başında yer alan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kendisini egemen görmektedir. Bu parti eyleme fiilen 14 Ocak 1919 tarihinde geçmiş, yabancı ve işgalci makamlar tarafından da desteklenmiştir. Ne var ki parti tüm uğraşlarına rağmen iktidar partisi olamayacak, birleştirici bir rol de oynayamayacaktır.

30. Tunaya, a.g.e., s. 14.

Parti, Damat Ferit Paşa hükümetlerini desteklemiş, Anadolu'daki Müdafaa-i Hukukçuları da ittihatçı ve asi ilan etmiş, ancak içinde oluşan hizipler ve kabineye verilecek üyelerin koltuk kavgası sebebiyle içinden bölünmeye uğramış, böylece gerçek bir parti hüviyetine ulaşamamıştır. Hürriyet ve itilafçılar baştan sona İngiliz taftarı kalmışlar, Anadolu'daki millî harekete şiddetli cephe almışlar, Anadolu'da çıkan tüm isyanların kışkırtıcısı olmuşlardır. Nihayet 5. Damat Ferit Kabinesi iktidarda iken büyük çoğunluğu itilafçı olan üyeler tarafından Sevr Antlaşması imzalamıştır. 1922 yılında İstiklal Savaşı zafere ulaşınca İtilafçılar tarih sahnesinden çekilmiş, bütün üyeleri yurt dışına kaçmışlardır³¹.

Bu dönemde ayrıca irili ufaklı birçok siyasî parti ve cemiyet kurulurken, öte yandan memleketin birliğe, sulh ve selamete ihtiyacı olduğunu düşünenlerce de partiler üstü kuruluşlar (Selamet-i Amme, Vahdet-i Millîye, Millî Kongre, Müsalemme İttifakı vb. gibi) oluşturulmuştur.

Bu partilerin başında "Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası" gelir. İttihat ve Terakki'den istifa eden mebuslar tarafından (parlamento içinde) 19 Ekim 1918 de kurulmuş, ancak İttihat Terakki'ye karşıt bir tutum izlemiş ve 6 Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa hükümetince kapatılmıştır.

Diğer bir kuruluş "Tecedüt Fırkası" dır. 9 Kasım 1918 de tanınmış İttihatçılar tarafından ve parlamento içinde kurulmuş, İttihat ve Terakki'nin tüm mal varlığı da bu partiye geçmiştir. 7 ay kadar faaliyet gösterdikten sonra 6 Mayıs 1919 da hükümet tarafından kapatılmıştır. Bu iki fırka üyelerinden bir kısmı yargılanmış, sürgüne gönderilmiş, bir kısmı da son Osmanlı Meclisi'ne ve TBMM'ne katılmışlardır³².

Bunlardan başka radikal Avam Fırkası (Ekim 1918), Ahali İktisat Fırkası (Kasım 1918), Selamet-i Osmaniye Fırkası (Aralık 1918), Sosyal Demokrat Fırkası (Aralık 1918), Sulh ve Selamet-i

31. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1986, C. II, s. 34, 302 vd.

32. Tunaya, a.g.e., C. II, s. 71, 94.

Osmaniye Fırkası (Ocak 1919), Osmanlı Mesai Fırkası (Ocak 1919), Türkiye Sosyalist Fırkası (20 Şubat 1919), Millî Ahrar Fırkası (4 Mayıs 1919), Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (22 Eylül 1919) Millî Türk Fırkası (9 Kanun-ı Evvel 1919), Amele Fırkası (Ağustos 1920), Türkiye Zürra Fırkası (Kasım 1920) ve Müstakil Sosyalist Fırkası (Haziran 1922) gibi partiler; Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti, Millî Türk Cemiyeti, Kürdistan Teali Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Osmanlı Çiftçiler Derneği, Teal-i İslâm Cemiyeti, İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Türk Teal-i Cemiyeti, Osmanlı İla-yı Vatan Cemiyeti, Türk-Fransız Muhipleri Cemiyeti, Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti vb. gibi cemiyetler; Selamet-i Amme Heyeti, Millî Kongre, Vahdet-i Millîye Heyeti, Müsalemet İttifakı gibi partiler üstü kuruluşlar sayılabilir.

ii) Yapılan seçimler

1908-1919 yılları arasında dört genel seçim (1908, 1912, 1914, 1919) ayrıca 1911 yılında bir ara seçim yapılmıştır. Bu tarihten itibaren gerek mecliste ve gerekse basında İttihatçılara karşı giderek güçlenen muhalefet, 1911 yılı Kasım ayının sonlarında İstanbul'da yapılan ara seçimde, Hürriyet ve İtilaf fırkası listesinden bir aday meclise gönderebilmiştir.

Bu işaret üzerine güçlü ve uslu bir çoğunluğun sağlanması kararına varan İttihatçılar, Kanun-i Esasi'yi değiştirme istekleri çıkmaz girince, 18 Ocak 1912'de Meclis'i feshettirerek ardından bir genel seçim yapılmasını sağlamışlardır. Tarihte "sopalı ve dayaklı seçim" olarak da geçen 1912 seçimleri sonunda, Meclis'e 264 İttihatçı ve 6 muhalif mebus girmiştir³³.

18 Nisan 1912 tarihinde açılan yeni Mecliste, İttihat ve Terakki yanlısı Mehmet Sait Paşa tarafından oluşturulan kabine 3 ay kadar görev yaptı. Ancak artan huzursuzluk ve siyasal çalkantılar, Trablusgarp Savaşı ve Rumeli'deki ayaklanmalar hem hükümeti hem de İttihat Terakki'yi oldukça yıprattı. Ordu içinde oluşan "Halaskar Zabitan Grubu" adlı muhalefetin hükümetin istifası, ordunun siya-

33. Tunaya, a.g.e., C. I, s. 6.

setten uzaklaştırılması, adil ve dürüst seçimler yapılması yönündeki talepleri karşısında hükümet 16 Temmuz'da istifa etti. Yeni hükümet Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kuruldu. Böylece İttihat ve Terakki'nin ayağı hükümetten kesilmiş oluyordu. Yeni hükümetin çabalarıyla 4 Ağustos 1912 de Meclisin feshine karar verildi. Ancak Balkan Savaşı nedeniyle yeni seçimler hemen yapılmadı, savaşın yenilgiyle sonuçlanması üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi 29 Ekim 1912'de çekildi ve yerine Kamil Paşa kabinesi kuruldu. Üç ay sonra ittihatçı Talat ve Enver Beylerin düzenledikleri "Babıali baskını" sonucu Kamil Paşa istifa ettirildi (23 Ocak 1913). Yerine Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu, kurulan yeni kabinede, büyük çoğunluk ittihatçı idi. 11 Haziran'da Paşa'nın bir suikast sonucu ölümü üzerine kurulan Prens Sait Halim Paşa kabinesi ise İttihat ve Terakki'nin kesin iktidarı demek oluyordu. Bu iktidar 1918 sonuna kadar ülkeyi yönetecektir.

1914 genel seçimi bu yılın Mayıs ayında yapılmıştır. Seçime İttihat ve Terakki tek parti olarak katılmıştır, seçim güdümlüdür ve "plebist"i andıran bir mahiyettir. Böylece başlayan tek parti yönetimi, Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra İttihat ve Terakki'nin dağılması ve 21 Aralık 1918'de meclisin feshi ile noktalanacaktır.

Son seçimler 1919 Aralık ayında yapılmıştır. İttihat ve Terakki Partisi hukuken fesih edilmiş olduğu halde, fiilen (seçimi kontrol edecek ve adaylarını kazandıracak kadar) vardır. 12 Ocak 1920 de Meclis-i Umumi (Osmanlı Parlamentosu) İstanbul'da çalışmalarına başlamıştır. Bu seçim, çoğunluğu Müdafaa-i Hukukçu bir meclise vücut vermiştir. Nitekim Meclis Kısa bir süre sonra Misak-ı Millî beyannamesini ilan etmiştir. Meclis-i Mebusan'ın varlığı yabancı devletleri kuşkulandırmış ve onu susturmak için İstanbul'u işgal etmişler (16 Mart 1920) ve Meclis'i de çalışır durumda basmışlardır. Bunun üzerine Meclis de Dr. Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının verdiği bir tahrir ile birleşimlerini süresiz erteleme kararı almıştır. İşgalci devletler birçok mebusu tutuklamış, Limni ve Malta adalarına sürgün etmişlerdir³⁴.

34. Tunaya, a.g.e., C. II., s. 14.

İktidardaki Damat Ferit Paşa Hükümeti, 11 Nisan 1920'de fesih iradesini yayınlatmak suretiyle Meclis-i Mebusan'ı ortadan kaldırmıştır. Kısa bir süre sonra Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanacak (23 Nisan 1920), bu meclise Anadolu'da yapılan seçimlerle belirlenen mebuslar ile İstanbul Meclis-i Mebusanı'ndan bir kısım üyeler katılacaklardır.

1908-1919 yılları arasındaki bu seçimlerin tümü 1908'de kısmen değiştirilen "İntihab-ı Mebusan" (Mebus Seçimi) Kanunu'na göre yapılmıştır. Seçimlerin tümü iki derecelidir (birinci aşamada seçme ve seçilme hakkına sahip tüm vatandaşlar ikinci seçmenleri seçer, ikinci aşamada bunlar milletvekillerini seçerlerdi) ve tam anlamıyla geniş değildir (sadece yirmibeş yaşını geçen erkek vatandaşlarla belli bir gayri menkule sahip bulunanlar oy kullanabilirdi). 1912 yılında yapılan bir değişiklikle askerî şahısların oy vermeleri yasaklanmıştı³⁵.

3. Değerlendirmeler

II. Meşrutiyet'in ve 1909 değişikliklerin temel katkısı, egemenlik hakkı ve bunun kullanılışı bakımındandır. Egemenlik hakkı "monark" ile "millet" arasında paylaşılmıştır. Egemenliğin kullanılışı bakımından dönüşüm ise daha büyük ve anlamlıdır. Yasama ve yürütme padişah'tan kopmuş, milleti temsil eden ve yetkileri artırılmış bir parlamento, bunun karşısında sorumlu bir bakanlar kurulu ile yetkileri budanmış ve saygınlığı örselenmiş bir monarktan ortaya çıkan tablo, gerçekten meşruti-anayasal bir düzene geçildiğini göstermektedir. Dönemin bir diğer katkısı iktidarın düzenlenişi bakımındandır. Yasama ve yürütme kuvvetleri arasında yumuşak bir ayrılık tesis edilmiş, parlamenter rejim yerleşmeye başlamıştır³⁶.

Osmanlı Meclisi'nin 1910 yılına kadar oldukça hür çalıştığı söylenebilir. Bu tarihten itibaren İttihat Terakki tüm sorunlara sahip çıkma durumuna gelince gittikçe kabaran muhalefetin boy hedefi olmuş, ülke hızla kutuplaşmaya sürüklenmiştir. Nihayet muhalif gazetecilerin öldürülmesi, 31 Mart Olayı, Halaskaran Zabitan Hareke-

35. Tunaya, a.g.e., C. I, s. 6.

36. Tunaya, a.g.e., s. 174.

ti, Bab-ı Ali Baskını, sadrazamın öldürülmesi, hükümeti devirme girişimleri, meclislerin feshi, ordunun aktif politika içine girmesi, Sinop sürgünleri vs. derken İttihatçılar çok partili rejimi fiilen kaldırmışlar, rejim bu partinin egemenliğine dayanan tekçi parlamenterizme dönüşmüştür. Bu durum 1918 Ekim'i sonuna kadar devam etmiş, Mondros Mütarekesi'nden sonra İttihat ve Terakki düzeni yıkılınca yeniden anarşik bir çoğulculuk başlamıştır. 1920 Mart'ından sonra parti ve cemiyetlerinden söz edilmez olmuştur³⁷.

Bununla beraber Jön Türkler, en büyük başarısızlığa uğradıkları alanda en büyük hizmeti görmüşlerdir: Hürriyet mücadelesinde onların çok partili liberal demokrasi anlayışı daha sonraki kuşaklara da geçti. İttihat ve Terakki'nin iktidara geçişinin ilk altı ayında bu sahada kendini gösteren hürriyet, halkın hafızasına yerleşti, daha sonraki hürriyet ve demokrasi mücadelelerinin ilham kaynağı oldu³⁸.

Bu devirde yapılan reformlar küçük olmakla beraber yeni bir yolun açılmasına yaramıştır. Aile hukuku ile ilgili davaların Şeriat mahkemelerinden alınarak sivil mahkemelere verilmesi, şer'i mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması, birden fazla kadınla evlenmenin sınırlandırılması, yüksek okullara kız öğrenci alınması, Kur'an ve bazı duaların Türkçe'ye çevrilmesi vb. gibi örnekler laiklik yönünde ilerleme olarak nitelendirilebilir.

İktisadî ve sosyal kalkınma yönünde girişilen bazı çabalar da, II. Meşrutiyet'in olumlu katkıları arasındadır. İttihat ve Terakki 1914 yılında kapitülasyonları kaldırmak kararını aldı. Ekonomik gelişmelere para bulmak için millî bir banka kuruldu, Türk şirketlerinin kurulması ve geliştirilmesi için teşvikler sağlandı.

Sonuç olarak I. Meşrutiyet rejimi, uygulamada ortaya çıkan bazı olumsuzluklarına rağmen, birçok alanda bundan sonraki devirlere geniş ölçüde damgasını vurmuştur. Başlangıçta beraberce yola çıkılan azınlıkların ayrılıkçı teşebbüslerine bir süre sonra karşı çıkılarak, millî bir toplum ve millî bir devlet yaratma yönünde İttihat ve

37. Tunaya, a.g.e., C. I, s. 8.

38. Karpat, a.g.e., s. 33.

Terakki'nin giriştiği çabalar bu dönemde mayalanmıştır. Keza "millî egemenlik" kavramı ile ilk kez bu dönemde dile getirilmeye başlanmıştır. II. Meşrutiyet ve Mütareke Dönemi'nde kurulan sayısız parti ve cemiyetler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da değişik içerik ve isimlerle yaşantılarına devam etmişlerdir. Kısaca yeni Türk Devleti'nin oluşumunda bu dönemin olumsuz geleneklerinden etkilendiği kadar, olumlu mirasından da yararlanmıştıdır.

1908'de hürriyetin ilanından sonra fikir tartışmaları daha belirli bir şekil aldı ve oldukça sistemli bir şekilde ifade edilen bu fikirler zamanla belirli şahıslar ve yayınlar tarafından toplandı. Bu fikir cereyanlarının ortak amacı, imparatorluğun geriliğine bir çare bularak çökmesini önlemek ve ona, dünya devletleri arasında saygıdeğer bir yer kazandırabilmektir.

Muhafazakâr-İslâmcılar arasında az çok birlik olduğu halde yenilikçiler iki yola ayrıldılar: Garpcılar (Batılılar) ve Türkçüler³⁹.

İslâmcıların (Pan-İslâmistlerin) başında Prens Sait Halim, M. Şemseddin, Musa Kâzım ve Hacı Fehim vardı. Bunlara göre imparatorluğun zayıflamasının sebebi İslâmî esaslardan ayrılmış olması idi. Bu ayrılma, imparatorluğun ruhuna aykırı Batılı fikir ve müesseseleri kabul etmek şeklinde olmuştu. İslâmcılar 1909 yılında İttihadı Muhammedi partisini kurarak zayıf bir birlik meydana getirdiler ve 13 Nisan 1909 ayaklanmasını (31 Mart Vakası) kışkırttılar. Jön Türkler duruma hakim olunca bu partiyi kapattılar⁴⁰.

Baticıların başında Abdullah Cevdet, Celâl Nuri, Süleyman Nazif, Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar vardı. Bunlar genel olarak yenileşme konusu üzerinde birleşiyorlardı. Baticılar birbirlerinden farklı derecelerde, dinciliği meslek edinmiş zevata muhalif olmakla beraber, inanç kaynağı olarak Müslümanlığa ve onun evrensel değerlerine inanıyorlardı. Osmanlılığı ise, hem çeşitli milletlerden meydana gelme bir devletin birliğini sağlayacak ana bir prensip olarak hem de imparatorluğun temeli ve kuvvet kaynağı olan İslâmi-

39. Karpat, a.g.e., s. 41.

40. Tunaya, a.g.e., s. 261-270.

yet'i mantıken tamamlayan bir unsur olarak görüyorlardı. Batıcıların ileri sürdükleri başlıca yenileşme çaresi eğitim yolu ile halkın aydınlatılmasıydı. Türkçülerin "Turan" idealine karşılık Batıcılar "İrfan" idealini savunuyorlardı.

Jön Türkler devrinde gelişen üçüncü ve en mühim ideoloji milliyetçilikti. Yenicilik modellerine yeni bir gözle bakarak siyasî alanda kültür birliğini esas olarak kabul ediyordu. Bu cereyan ilkin edebiyat ve tarihte belirdi ve başlangıçta sadece kültürel mahiyette idi. Jön Türkler devrindeki milliyetçilik akımı birkaç safhaya ayrılabilir. Muhalefet yıllarında, yani 1889-1908 arası, Türk milliyetçiliği açıkça ortaya konmuyordu, çünkü azınlıklar, padişaha karşı kazanılacak zafer neticesinde bağımsızlıklarını elde etmek ümidiyle Jön Türkleri destekliyorlardı. 1908-1913 arası Jön Türklerin milliyetçilik anlayışı daha belirli bir şekil alarak Türk millî özelliklerine göre düzenlenmiş ve Türklerin hakim durumda oldukları merkezî bir Osmanlı devleti meydana getirmek siyasetinde ifadesini bulmuştu⁴¹.

Zamanla Jön Türklerin Turancılığı ve laik görüşlerinin kuvvetlenmesi Arapların Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'yi desteklemeye karar vermesi Milliyetçiliğin dinden daha kuvvetli bir ideoloji olduğunu gösterdi. Osmanlılık fikri daha Balkan Harbi'nde (1913) manasını kaybetmişti.

İşte bu devrededir ki Ziya Gökalp (1875-1924) milliyetçilerin nazariyecisi olarak belirdi ve Türk aydınları arasında çok taraftar kazandı. Ziya Gökalp'in görüşüne göre millet yalnız ırk, coğrafi şartlar, siyasal birlik veya irade kuvveti üzerine kurulamazdı, kültüre, yani ortak dil, din, ahlak ve sanata dayanırdı. Güdülecek amaç bütün Türklerin kültür birliğine dayanarak kuracakları büyük ülke, Turan'dı. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki içindeki ve dışındaki taraftarları hızla artarak zamanın tanınmış aydınlarını da içine almıştır: Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçora, M. Fuat Köprülü, Halide Edip Adıvar, Mehmet Emin, Hüseyin Cahit Yalçın, Akil Muhtar, Hüse-

41. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994. s. 63.

yinzade Ali ve Hamdullah Suphi Tanrıöver⁴². Milliyetçi fikirleri yaymak ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nu bir Türk devleti haline getirmek maksadıyla 1911'de Türk Yurdu, 1912'de Türk Ocakları Teşkilâtı meydana getirildi. Millîyetçiler hem din ve Osmanlılık konusunda kendilerinden ayrıldıkları İslamcılarla Batıcılara, hem de Şair Tefik Fikret'in temsil ettiği kültürel ulusalcı ve hümanist cereyanlara karşıydılar. Bununla beraber millîyetçilik resmen tutulmuyor, Osmanlılık devletin ideolojisi olmakta devam ediyordu⁴³.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki kanallarıyla inkılap ve reform hareketleriyle yıkımdan, çöküşten kurtarılması düşünülürken, bu düşüncede olanlar giriştikleri eylemlerle Ümmet toplumuna dayanan devletin ömrünü bir anda tüketmişler ve planları tersine dönmüştü. Yarar yerine zarar, hizmet yerine ihanet, batı tekniği ve batı ilmi adına terör ve ajitasyon ve yıkıcı adetler getirmişler, bir gaye için yaptıkları her davranış ters sonuçlar vererek gayelerine bizzat kendileri ihanet etmiş oluyorlardı.

Osmanlı Devleti reforma ve modernleşmeye, yenilenmeye belki ihtiyaç duyuyordu ama bu ihtiyaç dış etkenler, payandalarla giderilemezdi. İhtiyacın, millî bir zorunluluk olarak ortaya çıkması, kendi bünyesinden doğması gerekliydi. Ümmet olarak ihtiyaçlar kendi içinde çözümlenmeliydi. Oysa görüyoruz ki, Jön Türkler, İttihat ve Terakki eliyle reform adını alan hareketler dış organizelerle başlatılmıştı. Böylece onlar devleti değil, kendi iktidarlarını kurmuşlardır.

Reform hareketleri, millî bünyenin, acılarının giderilmesini değil, dış güçlerin isteklerini yerine getirmekten başka sonuç vermemiştir. Jön Türkler, ülke içinde bir birlik ruhu oluşturmak yerine kendileri dışında herkesi muhalif kabul ederek birçok tecrübeli devlet adamını ve batının otuzüç yıl yerinden oynatamadığı II. Abdülhamit gibi siyasî dehayı bir kargaşa oluşturarak görevden uzaklaş-

42. M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C. I: (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 650.

43. Tunaya, *a.g.e.*, s. 378-383.

türmişlerdir⁴⁴. Onlar, Osmanlı Devleti içinde hürriyet, adalet, eşitlik seslerini yükseltirlerken, Osmanlı vatandaşı hiç mi hiç gündemin içinde yer almıyordu. Çünkü devletin şemsiyesi altındaki vatandaş onların iddia ettikleri gibi esir değildi. Çünkü devlet, adaletin, hürriyetin, eşitliğin İslâm esasları dahilinde bir garantisiydi. Yıkım cemiyetlerinin eylemleri, dış etkilerle oluşturulan planlarla bu garantiyi kırmıştı. Jön Türklerin, İttihat ve Terakki'nin ortaya attıkları sloganlar, azınlıkların başkaldırmalarını hızlandırmış, beraberlik ruhundan yıkım ve kargaşaya gelinmiştir⁴⁵.

Batı'nın bitmeyen Haçlı fikri varken, azınlıkların eşit haklar seslerini yükseltmek Osmanlı'nın temelinde dinamit yerleştirmekten başka bir şey değildi.

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, yönetime hakim olduktan sonra, ordu eliyle yönetmeye başlamış ve böylece o günlerden bugünlere gelen militarist çizgi oluşmuştur⁴⁶.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz; *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.
- Akşin, Sina; *Türkiye Tarihi*, C. 3, İstanbul, 1992.
- Baykal, B. Sıtkı; "93 Meşrutiyeti", *Bellekten*, C. 6, S. 21-22, Ankara, 1942.
- Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973.
- Çavdar, Tevfik; *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara, 1995.
- Cevri; *İnkılâp Ne için ve Nasıl Oldu?* Matbaa-i İttihat, İstanbul, 1928.
- Davison, Roderic H.; *A Short History of Turkey*, The Eothen Press, England, 1981.
- Davison, Roderic H.; *The Turks in History*, Smithsonian Institution, Washington, D.C., 1980.
- Halil Menteşe'nin Anıları*, Haz: İ. Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Hanioğlu, M. Şükrü; *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C. I: (1889-1902). İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

44. Roderic H. Davison, **The Turks in History**, Smithsonian Institution, Washington, D. C., 1980, p. 24-25.

45. **Halil Menteşe'nin Anıları**, Haz: İ. Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 112.

46. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 170-172.

- Mardin, Şerif; *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Kansu, Aykut; *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Karabekir, Kâzım; *İttihat ve Terakki 1896-1909*, Tüдав Ofset Tesisleri, İstanbul, 1982.
- Karpat, Kemal H.; *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kemal, Yahya; *Çocukluğum, Gençliğim Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, Baha Matbaası, 1973.
- Kocabaş, Süleyman; *Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kuran, Ahmet Bedevi; *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1946.
- Petrosyan, Yuriy Asatovic; *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev: M. Beyhan-A. Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Sungu, İhsan; *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940. (Tanzimat I. Anma Kitabı'ndan ayrı basım).
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif; *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.Abdülhamid*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960.
- Tunaya, T. Zafer; *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I-II, İstanbul, 1986.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı; *II. Meşrutiyet'in Ne şekilde İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1966 (Belleten'den ayrı basım).
- Yalçan, Mustafa; *Jön Türklerin Serüveni*, İlke Yayınları, İstanbul, 1994.